

De moderne cultuur en de onttovering van de wereld

Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in Nederland

Dick Houtman
*Peter Mascini**

Postadres:
Faculteit der Sociale Wetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam
Postbus 1738
3000 DR Rotterdam

Email:
Houtman@fsw.eur.nl
Mascini@fsw.eur.nl

Telefoon:
010-4082118 (Dick Houtman)
010-4082948 (Peter Mascini)

* De auteurs danken de *Vereniging Trustfonds Rotterdam* en de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit voor de onmisbare financiële ondersteuning van het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd. Voorts danken zij Anouk de Rijk en Robert Boogaard voor hun bijdragen als student-assistent. Correspondentie gaarne richten aan Dick Houtman, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam (email: Houtman@fsw.eur.nl).

De moderne cultuur en de onttovering van de wereld

Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in Nederland

Inleiding

Naar Max Webers ideeën over de onttovering van de wereld wordt vandaag de dag overwegend verwezen in godsdienstsociologische studies over secularisering en ontkerkelijking (bijvoorbeeld Verweij 1998: 16-17; Te Grotenhuis 1998: 59; De Hart in dit nummer). Naast een afnemende referentie aan het bovennatuurlijke behelst de onttovering van de wereld logischerwijze echter ook een toenemende binnenwereldlijke oriëntatie. Dit blijkt uit het feit dat secularisering door godsdienstsociologen nauw verbonden wordt geacht met twee andere processen, die allebei de toename van zo'n binnenwereldlijke oriëntatie veronderstellen: individualisering (Peters, 1993) en rationalisering (Iannaccone et al., 1998). Een modern onttoverd wereldbeeld behoeft derhalve niet noodzakelijkerwijze (negatief) te worden opgevat als gekenmerkt door een ontbrekende referentie aan een bovennatuurlijke orde, die het aardse leven beheerst en van zin en betekenis voorziet, maar kan ook (positief) worden omschreven als gekenmerkt door een tweeledige binnenwereldlijke oriëntatie. In de eerste plaats neemt onder invloed van secularisering de mogelijkheid af om het leven te voorzien van een 'objectieve' zin, die onbetwifelbare betekenissen en morele richtlijnen verschaft: 'door toedoen van de "onttovering van de wereld" (komt) iedere waardenhiërarchie ogenblikkelijk ter discussie (te staan) en (wordt) daarmee in principe ongeloofwaardig (...) Nietzsche's "dood van God" (maakt) als een "onttovering van de wereld" iedere waardenhiërarchie tot een historisch gegroeide en slechts subjectief-relevante waarheid' (Zijderveld 1974: 122). Uit binnen- en buitenlands empirisch onderzoek blijkt dan ook dat onkerkelijken traditionele waarden in sterkere mate afwijzen dan kerkelijken (bijvoorbeeld Davis en Robinson 1996; Middendorp 1991; Olson en Carroll 1992; Woodrum 1988a; 1988b). Wij duiden deze afwijzing aan als *moreel relativisme*: het idee dat verschillende manieren van leven niet in termen van (on)aanvaardbaarheid kunnen worden geordend, zodat slechts individuele vrijheid en aanvaarding van culturele verschillen als richtinggevende beginselen kunnen worden aanvaard.

In de tweede plaats gaat een afnemende referentie aan het bovennatuurlijke gepaard met de opkomst van een andere houding tegenover de natuurlijke omgeving en de

bedreigingen en mogelijkheden die hierin besloten liggen. In een bekende passage schrijft Weber over de moderne wereld dan ook dat ‘principally there are no mysterious incalculable forces that come into play, but rather that one can, in principle, master all things by calculation. This means that the world is disenchanting. One need no longer have recourse to magical means in order to master or implore the spirits, as did the savage, for whom such mysterious powers existed’ (1948: 139). Wij hebben hier dus niet te maken met de neergang van een morele functie van godsdienst - het bieden van solide antwoorden op ethische en morele vragen -, maar met die van een praktisch-instrumentele. Met de ‘onttovering van de wereld’ wordt magie (‘toegepaste religie’) als beheersingspraktijk in toenemende mate vervangen door technologie (‘toegepaste wetenschap’). Wij duiden dit idee dat de omgeving met technologische middelen kan en mag worden gemanipuleerd aan als *instrumenteel rationalisme*.

Van een ondubbelzinnige onttovering van de wereld is sprake wanneer zowel moreel relativisme als instrumenteel rationalisme in steeds bredere kring aanvaard raken. In hedendaagse analyses van de transformatie van de laatmoderne cultuur wordt verondersteld dat dit niet het geval is. Het moreel relativisme zou weliswaar toenemen, maar de steun voor het instrumenteel rationalisme zou juist steeds verder afbrokkelen. Dit idee speelt een belangrijke rol in zowel Becks studie over reflexieve modernisering en de opkomst van de *Risk Society* (1992) als in Ingleharts recente *Postmodernization* (1997). Beide analyses hebben veel gemeen, maar omdat Becks ideeën minder systematisch zijn uitgewerkt en niet ondubbelzinnig zijn (Alexander en Smith, 1996; Houtman 1998a) staan in deze bijdrage die van Inglehart centraal.

Onze doelstelling is tweeledig. Wij beogen in de eerste plaats een toetsing van Ingleharts stelling dat het instrumenteel rationalisme steeds minder wordt aanvaard, juist doordat het moreel relativisme steeds verder verspreid raakt. Is dit idee houdbaar, dan is geen sprake van een ondubbelzinnig proces van onttovering van de wereld. In de tweede plaats is het dan van belang de plaats van moreel relativisme en instrumenteel rationalisme in het Nederlandse partijpolitieke landschap te bepalen. Indien en voor zover politieke partijen zich vandaag de dag in beide opzichten profileren, terwijl deze zaken zelf op gespannen voet met elkaar staan, mag immers worden verwacht dat de onttovering van de wereld door geen enkele politieke partij als onverdeeld positief wordt beschouwd. Waarschijnlijker is dan een ambivalente houding, waarbij men het één toejuicht en het ander problematisch acht.

Inglehart over modernisering en postmodernisering

Afnemend instrumenteel rationalisme door toenemend moreel relativisme?

Inglehart ontwaart in westerse laatindustriële samenlevingen een proces van ‘postmodernisering’, dat op gang is gekomen onder invloed van de industriële ontwikkeling en de toename van de welvaart (‘modernisering’). Centraal staat de toenemende verspreiding van waardeoriëntaties waarin de nadruk ligt op individuele vrijheid en zelfontplooiing - door Inglehart vanouds aangeduid als ‘postmaterialisme’ (1977; 1990). Dit proces van postmodernisering behelst een ‘increasing tolerance of diversity’ (1997: 90) en een toenemend moreel relativisme: ‘In traditional societies, moral rules are absolute truths, revealed by God. At the opposite extreme, in Postmodern society, absolute standards dissolve, giving way to an increasing sense of ambiguity’ (1997: 88).

Deze theorie over culturele verandering is vanaf het begin omstreden geweest. Voor zover later houdbaar gebleken, heeft de kritiek zich steeds toegespitst op twee samenhangende zaken: Ingleharts conceptualisering en operationalisering van ‘postmaterialisme’ en zijn veronderstelling dat deze waardeoriëntatie tot stand komt onder invloed van de tijdens de jeugd ervaren welvaart. Volgens zijn critici is Ingleharts meetinstrument voor ‘postmaterialisme’ in feite een (slecht geslaagde) operationalisering van wat in dit artikel wordt aangeduid als ‘moreel relativisme’ en in de literatuur ook wel ‘libertarisme’ (als tegenpool van traditionalisme of autoritarisme) of ‘culturele progressiviteit’ (als tegenpool van cultureel conservatisme) wordt genoemd (bijvoorbeeld Flanagan 1979, 1982, 1987; Middendorp 1991, 259-262; Evans et al. 1996; Houtman 2000: 60-98). In zijn laatste boek geeft Inglehart min of meer toe dat de geconstateerde verschuiving in de richting van een ‘postmaterialistische’ waardeoriëntatie inderdaad deel uitmaakt van een algemener proces van culturele verandering, waarin traditionele waarden aan bindingskracht inboeten en plaatsmaken voor moreel relativistische (1997: 35, 36, 47).

Desondanks houdt Inglehart vast aan het idee dat dit meer algemene proces van ‘postmodernisering’ een gevolg is van dat van ‘modernisering’ (industriële ontwikkeling en groei van de welvaart), doordat onder invloed van dit laatste steeds meer mensen onder welvarende omstandigheden zijn opgegroeid. Zou deze verklaring houdbaar zijn, dan zouden wij postmaterialisten vooral moeten aantreffen onder degenen die in rijke gezinnen zijn opgegroeid. Hoewel dit welbeschouwd de cruciale uit Ingleharts theorie af te leiden hypothese is, is zij door hem nog nooit getoetst. Degenen die dit wel hebben gedaan, hebben bovendien unaniem geconcludeerd dat zij onhoudbaar is (Lafferty 1976; De Graaf en De Graaf 1988;

Elchardus 1991; Marks 1995; Houtman 1998b; Houtman et al. 1999). Inglehart is er nooit in geslaagd om zich op bevredigende wijze tegen deze kritiek te verdedigen (vergelijk Duch en Taylor 1993; 1994; Abramson en Inglehart 1994). Het probleem is kortom niet dat het proces van ‘postmodernisering’ niet plaatsvindt, maar dat geen empirische ondersteuning bestaat voor de verklaring die Inglehart hiervoor biedt (vergelijk Houtman 2000: 60-98).

Binnen de context van deze bijdrage zijn de gevolgen van deze ‘long-term shift away from traditional religious and cultural norms’ (1997: 42) echter belangrijker dan de oorzaken. Het proces van postmodernisering leidt volgens Inglehart voor alles tot een toenemend belang van niet-economische politieke strijdpunten en een afnemende hevigheid van het uit de negentiende eeuw stammende industriële verdelingsconflict tussen arbeid en kapitaal. In directe samenhang met de toenemende saillantie van niet-economische strijdpunten wijst hij op de opkomst van een meer sceptische bejegening van het moderne instrumenteel rationalisme: ‘Instrumental rationality gained an exaggerated predominance during the rise of industrialization, but today, (...) a growing segment of society is concluding that the price is too high’ (Inglehart 1997: 23). Juist de economisch en technologisch hoogst ontwikkelde samenlevingen, waarin de moreel relativistische waardeoriëntaties het meest verspreid zijn, worden volgens hem gekenmerkt door ‘little confidence that scientific advances will help, rather than harm, humanity’, ‘doubt that more emphasis on “Technology” would be a good thing’ en ‘relatively high levels of support for the “Ecology” movement’ (1997: 88).

‘In advanced industrial society’, zo stelt Inglehart kortom, ‘environmental protection is primarily a Postmaterialist concern’ (1997: 242). Deze stelling is echter niet onomstreden (Brechtin en Kempton 1994, 1997; Dunlap en Mertig 1996, 1997). Deze twijfel is gerechtvaardigd, omdat de door Inglehart gerapporteerde analyses om zijn stelling te onderbouwen weinig overtuigend zijn (zie met name: Inglehart 1995; Abramson en Inglehart 1995; Inglehart 1997). Ze hebben zonder uitzondering één of meer van de volgende tekortkomingen. In de eerste plaats zijn ze vaak gebaseerd op het landenniveau. Hierbij wordt dan gedemonstreerd dat de bezorgdheid over het milieu in een land groter is, naarmate het aantal postmaterialisten in dat land hoger is. Daaruit kan echter niet worden geconcludeerd dat op individueel niveau de door Inglehart veronderstelde positieve relatie tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu bestaat (vergelijk hierover Houtman et al. 1999).

Ook op individueel niveau overtuigen Ingleharts analyses niet. In de eerste plaats wordt de samenhang tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu vastgesteld zonder rekening te houden met de invloed van relevante derde variabelen, die mogelijkwijze

beide variabelen beïnvloeden (met name opleidingsniveau, leeftijd en kerkelijkheid; zie verder). In de tweede plaats worden nogal aanvechtbare operationaliseringen gebruikt, die een vermenging behelzen van bezorgdheid over het milieu met ofwel financiële offerbereidheid ofwel politieke participatie. Het is aannemelijk dat hierdoor de invloed van postmaterialisme en verwante waarden op de bezorgdheid over het milieu wordt overschat.¹ Tenslotte verzuimt Inglehart aan te tonen dat de bezorgdheid over het milieu inderdaad *niet* kan worden begrepen uit de politieke waardeoriëntaties betreffende het klassieke industriële verdelingsconflict, die volgens hem steeds verder naar de achtergrond verdwijnen: economische progressiviteit versus economisch conservatisme. Juist omdat zijn stelling over een spanningsverhouding tussen moreel relativisme en instrumenteel rationalisme, indien houdbaar, belangrijke implicaties heeft voor de vraag naar de onttovering van de wereld, is het verrichten van een meer systematische toetsing van aanzienlijk belang.

Hypothesen

Het volgens Inglehart optredende proces van ‘postmodernisering’ is deels in overeenstemming en deels in strijd met het idee van een voortschrijdende onttovering van de wereld. In overeenstemming hiermee is het idee dat moreel relativistische waardeoriëntaties steeds verder verspreid raken; in strijd ermee is dat sprake is van een afnemende in plaats van een toenemende ondersteuning van het instrumenteel rationalisme. Voor zover wij dergelijke processen van culturele verandering kunnen bestuderen via een vergelijking van de opvattingen van ouderen en jongeren (Mohai en Twight 1987), zouden wij volgens Inglehart onder jongeren dus niet de *grootste steun* voor het instrumenteel rationalisme moeten aantreffen, maar juist de *sterkste afwijzing* hiervan (hypothese 1). Deze afwijzing door jongeren zou bovendien een gevolg moeten zijn van hun moreel relativisme (hypothese 2), terwijl waardeoriëntaties die betrekking hebben op het klassieke industriële verdelingsconflict - economische progressiviteit versus economisch conservatisme - voor de verklaring van instrumenteel rationalisme niet of nauwelijks van belang zouden moeten zijn (hypothese 3).

Data en operationalisering

Data

De drie geformuleerde hypothesen worden getoetst met gegevens die in de zomer van 1998 zijn verzameld via het panel van *Centerdata* (KUB, Tilburg). Deze dataverzameling vormde

de door de eerste auteur (met medewerking van Manu Busschots en Sjaak Braster) gewonnen prijs in de door *Centerdata* in 1997 uitgeschreven wedstrijd *Wie ontwerpt het beste Telepanel-onderzoek?* Het panel van *Centerdata* vormt een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. Zij die er deel van uitmaken hebben thuis de beschikking gekregen over een computer waarop zij regelmatig vragen van onderzoekers beantwoorden. Van de 2466 mensen die zijn benaderd, hebben er 1848 de vragenlijst ingevuld. Daarmee bedraagt de respons 74.9%.

Operationalisering

Moreel relativisme is vastgesteld door drie meetinstrumenten te combineren. In de eerste plaats zijn acht Likert-items gebruikt die tezamen een veel gebruikte korte versie van de F-schaal voor autoritarisme vormen. Wij duiden de neiging om deze items af te wijzen in dit artikel aan als ‘libertarisme’: een nadruk op individuele vrijheid (Cronbachs alfa=0.80, zie voor details: Houtman 2000: 34).² In de tweede plaats zijn Ingleharts vier bekende politieke doelstellingen voor de meting van postmaterialisme gebruikt. De prioritering hiervan is onderworpen aan factoranalyse om meer recht te kunnen doen aan de verschillen tussen de individuele doelen (zie voor details over vraagstelling en analyse: Houtman 2000: 69-70). Tenslotte is een uit zes Likert-items bestaande schaal voor seksuele permissiviteit gebruikt (Cronbachs alfa=0.77).³ Omdat deze drie meetinstrumenten aanzienlijk samenhangen, zijn ze samengevoegd tot een meetinstrument voor moreel relativisme met een bereik van nul tot en met 100. Daarbij staan hoge scores voor sterk moreel relativisme.⁴

Ook voor de operationalisering van *instrumenteel rationalisme* zijn drie afzonderlijke schalen gecombineerd. De eerste stelt het vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van wetenschap en technologie vast⁵, de tweede het vertrouwen in het incasseringsvermogen van het milieu⁶ en de derde het belang dat men hecht aan het toekennen van rechten aan dieren.⁷ De betrouwbaarheid van deze drie schalen (Cronbachs alfa) bedraagt respectievelijk 0.79, 0.78 en 0.71. Hoge scores op het samengestelde meetinstrument voor instrumenteel rationalisme, eveneens met een bereik van nul tot en met 100, staan voor een groot vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van wetenschap en technologie, een groot vertrouwen in het incasseringsvermogen van het milieu en het afwijzen van het toekennen van rechten aan dieren.⁸

Economische progressiviteit staat voor de overtuiging dat het de taak van de staat is om middels economische herverdeling de uit de vrije marktwerking voortvloeiende

ongelijkheid te beteugelen. Voor de operationalisering zijn vijf Likert-items gebruikt, die zijn overgenomen uit eerder onderzoek van Houtman (2000: 34-35).⁹ De betrouwbaarheid van de resulterende schaal bedraagt 0.75.

Resultaten

Moreel relativisme en instrumenteel rationalisme onder ouderen en jongeren

Secularisme, moreel relativisme en instrumenteel rationalisme zijn geen van drieën onomstreden (tabel 1). Wij kunnen dus in de eerste plaats vaststellen dat vandaag de dag in Nederland een modern onttoverd wereldbeeld noch algemeen wordt aanvaard, noch algemeen wordt afgewezen. Voor de vraag naar het wel of niet optreden van een proces van onttovering van de wereld is echter slechts van belang of de twee onderscheiden onderdelen hiervan in de loop der tijd steeds meer aanvaard zijn geraakt. Is een onttoverd wereldbeeld inderdaad kenmerkender voor jongeren dan voor ouderen? Of vinden wij juist een problematisering van het instrumenteel rationalisme onder jongeren, zoals Inglehart suggereert?

HIER ERGENS TABEL 1

Jongeren hebben niet alleen minder vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van technologie, maar zij vertrouwen ook minder op het incassingsvermogen van het milieu en zijn tevens vaker geneigd om rechten toe te kennen aan dieren. Instrumenteel rationalisme is dus voor jongeren minder kenmerkend dan voor ouderen. De eerste aan Inglehart ontleende hypothese, die overigens ook kan worden afgeleid uit de analyse van Beck (1992), is hiermee bevestigd: het is inderdaad niet waar dat het instrumenteel rationalisme steeds verder verspreid raakt.

Deze bevinding is in strijd met traditionele analyses van modernisering die een rechtlijnige en ondubbelzinnige onttovering van de wereld veronderstellen, in de zin dat zowel instrumenteel rationalisme als moreel relativisme steeds verder verspreid raken en daarom allebei typerend zijn voor jongeren. De Britse godsdienstsocioloog Bryan Wilson meent bijvoorbeeld dat ‘In contemporary society, the young come to regard morality - any system of ethical norms - as somewhat old-fashioned. For many young people, problems of any kind have technical and rational solutions’ (1982: 136). Wilson veronderstelt hier niet alleen ten onrechte dat instrumenteel rationalisme vooral onder jongeren voorkomt, maar meent ook dat dit instrumenteel rationalisme hand in hand gaat met moreel relativisme. Is dat inderdaad zo? Of heeft Inglehart gelijk en bestaat juist een spanningsverhouding tussen instrumenteel

rationalisme en moreel relativisme?

Leidt moreel relativisme tot afwijzing van instrumenteel rationalisme?

Of de afwijzing van instrumenteel rationalisme door jongeren kan worden begrepen in het licht van hun moreel relativisme, kan eenvoudigweg worden nagegaan via een multiële regressie-analyse met instrumenteel rationalisme als afhankelijke variabele. Behalve leeftijd, moreel relativisme en economische progressiviteit nemen wij hierin ook opleidingsniveau, levensbeschouwelijke oriëntatie en geslacht als onafhankelijke variabelen op.

Opname van het opleidingsniveau¹⁰ en de levensbeschouwelijke oriëntatie is belangrijk, omdat hoog opgeleiden en onkerkelijken blijken veel onderzoek niet alleen moreel relativistischer zijn dan laag opgeleiden en kerkelijken (bijvoorbeeld Houtman 2000), maar wellicht ook het instrumenteel rationalisme vaker afwijzen. Diverse door Houtman (1998a) aangehaalde studies wijzen op een geringer instrumenteel rationalisme onder hoger opgeleiden. Wat betreft de rol van de levensbeschouwelijke oriëntatie is het van belang om traditionele christelijke vormen van religiositeit te onderscheiden van vormen van alternatieve zingeving. Volgens de bekende hypothese van Lynne White (1967) gaan traditionele christelijke vormen van religiositeit namelijk hand in hand met instrumenteel rationalisme, hoewel empirisch onderzoek hiervoor nauwelijks bevestigingen heeft opgeleverd (zie bijvoorbeeld Ester en Seuren 1992; Eckberg en Blocker 1996; Black 1997; Wolkomir et al. 1997; Dekker et al. 1997). Hedendaagse vormen van alternatieve zingeving ('new age') zouden juist worden gekenmerkt door een streven naar herstel van het evenwicht met en respect voor de natuur (Hamilton 1995; Aupers en Van Otterloo 2000: 39-42).

Om recht te doen aan dit onderscheid tussen twee typen levensbeschouwelijke oriëntatie is religiositeit (wel of niet) gecombineerd met de aard hiervan (christelijk en/of new age). Hiertoe zijn drie variabelen geanalyseerd met HOMALS (Gifi 1981; Van den Berg 1986). De eerste is het type transcendentiegelooft, vastgesteld via de vraag welk van de vier volgende uitspraken de eigen overtuiging het dichtst benadert: 1) 'Er is een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt' (28%), 2) 'Er moet iets zijn als een hogere macht die het leven beheerst' (33%), 3) 'Ik weet niet of er een God of hogere macht bestaat' (27%) en 4) 'Er bestaat geen God of hogere macht' (12%). De tweede variabele is de vraag of men zichzelf wel (51%) of niet (49%) tot een kerkgenootschap rekent. De derde en laatste is de affiniteit met new age, vastgesteld via een in vijf ongeveer even grote categorieën opgedeelde schaal, die bestaat uit tien items (Cronbachs alfa=0.78).¹¹

De HOMALS-analyse levert een goed interpreteerbare tweedimensionale oplossing

met eigenwaarden van 0.55 en 0.44 op. De eerste dimensie staat voor affiniteit met het christendom en de tweede voor die met new age. Op de eerste dimensie heeft het kerklidmaatschap namelijk een hoge discriminatiewaarde (0.81) en de new age-schaal een lage (0.02), terwijl voor de tweede dimensie precies het omgekeerde geldt (respectievelijk 0.01 en 0.62). Het type transcendentiegeloof heeft met respectievelijk 0.81 en 0.70 op beide dimensies een hoge discriminatiewaarde, waarbij de categorie met het christelijke geloof in een persoonlijke God een hoge kwantificatie op de eerste (1.12) en een lage op de tweede dimensie (-0.79) heeft, terwijl voor het geloof in een macht of kracht het omgekeerde geldt, zij het wat minder uitgesproken (respectievelijk 0.25 en 0.92). Beide dimensies zijn gecombineerd tot vier typen levensbeschouwelijke oriëntatie: ‘niet-religieus’ (35%), ‘christelijk’ (44%), ‘new age’ (14%) en, tenslotte, een kleinere gemengde categorie ‘christelijk-new age’ (7%).

Los van onze theoretische overwegingen hebben wij tenslotte het geslacht als onafhankelijke variabele toegevoegd. Diverse studies maken namelijk duidelijk dat het instrumenteel rationalisme onder vrouwen minder steun geniet dan onder mannen, hoewel hiervoor voor zover wij weten geen door empirisch onderzoek bevestigde verklaring bestaat (vergelijk Hornig 1992; Blocker en Eckberg 1989; 1997; Barke et al. 1997; Cohen 1997).

HIER ERGENS TABEL 2

Moreel relativisme leidt inderdaad tot een problematisering van instrumenteel rationalisme. Net als de door Dekker et al. (1997) gerapporteerde relaties tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu in twintig (overwegend westerse) landen, is deze invloed echter betrekkelijk zwak. Dit rechtvaardigt de eerder aangehaalde twijfel van Brechin en Kempton (1994; 1997) en Dunlap en Mertig (1996; 1997) aan het idee dat bezorgdheid over het milieu kan worden begrepen uit postmaterialistische waarden. Twee andere bevindingen voeden deze twijfel verder. In de eerste plaats kan de afwijzing van het instrumenteel rationalisme door jongeren namelijk niet worden begrepen uit hun moreel relativisme (tabel 2). Hypothese 2 wordt dus verworpen. In de tweede plaats blijken weerstanden tegen rationalisering veel minder sterk verbonden met moreel relativisme dan met progressieve opvattingen over economische verdelingskwesties. Ook hypothese 3 is hiermee verworpen. Deze bevindingen laten geen andere conclusie toe dan dat het niet waar is dat ‘In advanced industrial society, environmental protection is primarily a Postmaterialist concern’, zoals Inglehart stelt (1997: 242).

Verontrustend is dat geen van de invloeden van de achtergrondvariabelen kan worden begrepen uit moreel relativisme en/of economische progressiviteit: ze blijven na opname

hiervan onverminderd sterk, zodat onduidelijk blijft hoe ze precies totstandkomen. Een afwijzing van het instrumenteel rationalisme treffen wij behalve onder jongeren ook aan onder degenen die affiniteit met new age hebben. Laatstgenoemden verschillen in dit opzicht niet alleen van de niet-religieuzen, maar ook van degenen met een christelijke levensbeschouwelijke oriëntatie (het laatste is niet weergegeven in tabel 2). Het verschil tussen mannen en vrouwen is veel groter. Op het iets sterkere effect van economische progressiviteit na heeft het geslacht zelfs meer invloed dan alle andere opgenomen variabelen: vrouwen aanvaarden het instrumenteel rationalisme veel minder vaak dan mannen. Opvallend is tenslotte dat ondersteuning of afwijzing van instrumenteel rationalisme niet wordt beïnvloed door het opleidingsniveau.

Ingleharts ideeën worden door deze bevindingen slechts gedeeltelijk bevestigd. Zijn stelling dat het instrumenteel rationalisme niet in toenemende, maar juist in afnemende mate wordt aanvaard, wordt bevestigd door het feit dat niet ouderen, maar juist jongeren het vaker afwijzen. Ook blijkt moreel relativisme inderdaad te leiden tot een afwijzing van instrumenteel rationalisme. Drie andere bevindingen kunnen binnen de context van Ingleharts theorie echter niet worden geïnterpreteerd of zijn er zelfs mee in strijd. In de eerste plaats kan de afwijzing van instrumenteel rationalisme door jongeren niet worden begrepen uit hun moreel relativisme. In de tweede plaats is voor de verklaring van instrumenteel rationalisme de ‘oude’ politieke scheidslijn van economisch conservatisme versus progressiviteit veel belangrijker dan de ‘nieuwe’ van de aanvaarding of afwijzing van moreel relativisme. In de derde plaats biedt zijn theorie geen bevredigende verklaring voor het feit dat onder vrouwen veel sterkere weerstanden tegen rationalisering leven dan onder mannen.

Waar staat het moderne onttoverde wereldbeeld in het politieke landschap?

De belangrijkste uit het voorgaande te trekken conclusie is dat moreel relativisme en instrumenteel rationalisme weliswaar betrekkelijk los van elkaar staan, maar dat een problematisering van het laatste toch wel degelijk verbonden is met progressieve politieke opvattingen. Het gaat daarbij echter meer om het afwijzen van marktlogica en economische ongelijkheid dan om het benadrukken van het belang van individuele vrijheid en een aanvaarding van culturele verschillen. Welke plaats neemt daarmee een volledig - dat wil zeggen: in beide onderscheiden opzichten - onttoverd wereldbeeld in het Nederlandse politieke landschap in?

Om deze vraag te beantwoorden zijn vier wereldbeelden geconstrueerd, waarvan er slechts één in beide opzichten onttoverd is. Dit is in tabel 3 aangeduid als ‘relativistisch

rationalistisch' (20.8%) en staat als zodanig tegenover een 'non-relativistisch non-rationalistisch' wereldbeeld (22.1%), terwijl tenslotte twee gedeeltelijk onttoverde wereldbeelden zijn onderscheiden: 'relativistisch non-rationalistisch' (28.9%) en 'non-relativistisch rationalistisch' (28.2%). Deze vier wereldbeelden zijn afgezet tegen de partijpolitieke voorkeur. De aanhang van SGP, GPV en RPF is hierbij samengenomen tot één categorie, terwijl degenen die zeggen niet of blanco te zullen stemmen, nog niet te weten op welke partij te zullen stemmen, of op een partij met een zeer kleine aanhang te zullen stemmen (met name CD, CP '86, AOV, Unie 55+), buiten de analyse zijn gelaten.

Het volledig onttoverde wereldbeeld is onder geen van de zeven onderscheiden electorale achterbannen het meest populaire. Het staat meestal op de tweede (D66, PVDA en VVD) of derde plaats (CDA, Groen Links en SP), terwijl het in het geval van de kleine christelijke partijen zelfs het onderspit moet delven tegen alle drie de andere wereldbeelden. Het geniet nog de meeste steun onder de aanhangers van de VVD, gevolgd door die van D66. Het wordt juist het vaakst afgewezen door die van de kleine christelijke partijen, op enige afstand gevolgd door die van Groen Links. De aanhang van de drie resterende partijen, CDA, PVDA en SP, verschilt nauwelijks van de bevolking als geheel waar het gaat om de aanvaarding of afwijzing van het moderne onttoverde wereldbeeld.

HIER ERGENS TABEL 3

De in tabel 3 weergegeven indices voor moreel relativisme en instrumenteel rationalisme brengen tot uitdrukking in hoeverre de onderscheiden electorale achterbannen deze ideeën vaker (positieve scores) of minder vaak afwijzen (negatieve scores) dan gemiddeld. Deze indices maken duidelijk dat het Nederlandse partijpolitieke landschap meer is gestructureerd in termen van moreel relativisme dan in termen van instrumenteel rationalisme. De verschillen tussen de electorale achterbannen zijn in het eerste opzicht immers groter dan in het tweede (de spreiding van beide indices, niet opgenomen in tabel 3, bedraagt respectievelijk 0.7 en 0.5). De verschillen naar moreel relativisme vallen bepaald niet samen met die naar instrumenteel rationalisme. Wat het laatste betreft staan vooral Groen Links (-1.1) en de VVD (0.7) tegenover elkaar, maar naar moreel relativisme de confessionele partijen (CDA -0.8 en SGP/GPV/RPF -1.6) en de niet-confessionele partijen voor zover deze zichzelf niet primair profileren in sociaal-economische zin (D66 0.7 en Groen Links 1.0). De partijen met het duidelijkste profiel in termen van het klassieke industriële verdelingsconflict - de linkse SP (0.3) en PVDA (0.3) en de rechtse VVD (-0.1) - hebben dus het minst duidelijke profiel in termen van moreel relativisme.

De aanhangers van D66 en VVD, die het moderne onttoverde wereldbeeld zoals

gezegd nog het vaakst ondersteunen, doen dit bovendien om verschillende redenen. Onder de aanhangers van D66 geniet het relativisme meer ondersteuning dan het instrumenteel rationalisme, terwijl voor die van de VVD precies het omgekeerde geldt. Bij eerstgenoemden staat dan ook het relativistisch non-rationalistische wereldbeeld op de eerste plaats en bij laatstgenoemden de tegenhanger hiervan: het non-relativistisch rationalistische. Bij de partijpolitieke achterbannen die het moderne onttoverde wereldbeeld het vaakst afwijzen, zien wij hetzelfde: die van Groen Links wijst het af op grond van het instrumenteel rationalisme dat erin besloten ligt en die van de kleine christelijke partijen juist vooral vanwege het moreel relativisme.

De belangrijkste conclusie luidt derhalve dat het Nederlandse politieke landschap nauwelijks partijen kent met een ondubbelzinnig positieve of negatieve houding ten aanzien van het moderne onttoverde wereldbeeld. De enige uitzondering hierop vormen de kleine christelijke partijen, die staan voor een ondubbelzinnige afwijzing van zowel moreel relativisme als instrumenteel rationalisme en daarmee als enige een barrière tegen de onttovering van de wereld wensen op te werpen. In alle andere gevallen ontbreekt zo'n ondubbelzinnige opstelling: men juicht ofwel het moreel relativisme toe en verwerpt het instrumenteel rationalisme, ofwel men neemt precies de omgekeerde positie in. Politiek links en politiek rechts staan allebei ambivalent tegenover de onttovering van de wereld.

Conclusie en discussie

Vatten wij de onttovering van de wereld niet op in termen van secularisering, maar als een proces waarin moreel relativisme en instrumenteel rationalisme steeds verder verspreid raken, dan wijzen de geboekte bevindingen erop dat dit proces niet simpelweg steeds verder voortschrijdt. In overeenstemming met veel ander onderzoek vinden wij onder jongeren weliswaar een sterker moreel relativisme dan onder ouderen, maar voor instrumenteel rationalisme geldt precies het omgekeerde. Bovendien gaan beide moderne overtuigingen niet samen, maar sluiten ze elkaar tot op zekere hoogte uit. Verzet tegen het instrumenteel rationalisme is vooral bij politiek links te vinden - en dan met name bij 'nieuw links'. Dit verzet is echter meer verbonden met opvattingen over economische verdelingskwesties dan over culturele kwesties betreffende het belang van orde, traditie, vrijheid en zelfontplooiing. De toegenomen problematisering van het instrumenteel rationalisme is dus niet simpelweg het resultaat van de toegenomen nadruk op vrijheid en aanvaarding van culturele verschillen,

zoals Inglehart meent. Dit wordt bevestigd door het feit dat de problematisering van instrumenteel rationalisme door jongeren niet kan worden begrepen uit hun moreel relativisme. Voor de ontwikkeling van een betere verklaring van weerstanden tegen rationalisering van de samenleving lijken vooral twee onderzoeksvragen ons van aanzienlijk belang.

De eerste vraag heeft betrekking op de achtergronden van het aanzienlijke en intrigerende verschil tussen mannen en vrouwen, dat ook in ander onderzoek is vastgesteld. Het bestaat niet alleen onder het grote publiek (Blocker en Eckberg 1989; 1997; Hornig 1992), maar ook onder levens- en natuurwetenschappers (Barke 1997) en onder politieke elites (Cohen 1997). Een bevredigende verklaring van dit verschil tussen mannen en vrouwen lijkt ons een belangrijke aan een theorie over weerstanden tegen rationalisering te stellen minimumeis. Hoewel alle genoemde studies veronderstellen dat het kan worden begrepen uit een met seksspecifieke socialisatieprocessen verbonden verschil naar 'ethiek', 'oriëntatie' of 'mentaliteit' tussen mannen en vrouwen, zijn ons geen systematische toetsingen van deze veronderstelling bekend. In plaats daarvan wordt zij als niet op houdbaarheid onderzochte interpretatie over de vastgestelde verschillen gedrapeerd.

Belangrijk is dat een wel zeer rudimentaire toetsing door Blocker en Eckberg (1989; 1997) duidelijk maakt dat beide veronderstelde 'mentaliteiten' in het empirisch onderzoek niet simpelweg kunnen worden vervangen door het vervullen van een werkende of zorgende rol en door het wel of niet hebben van kinderen. Werkende vrouwen en mensen zonder kinderen blijken zich in vergelijking met niet-werkende vrouwen en mensen met kinderen namelijk niet minder, maar juist meer zorgen over het milieu te maken. Deze bizarre resultaten wijzen er wellicht op dat in werkelijkheid vooral de *discrepantie* tussen de veronderstelde mentaliteit enerzijds en de feitelijk vervulde rol anderzijds doorslaggevend is. Is dat inderdaad het geval, dan zouden wij de sterkste weerstanden tegen rationalisering moeten vinden onder degenen die de sterkste spanning ervaren tussen een geïnternaliseerde 'ethic of care' (Gilligan 1982) enerzijds en de door het beroepsleven gestelde eisen anderzijds. Concreet: onder degenen met een sterk ontwikkelde 'ethic of care', veeleisende banen, jonge kinderen en een werkende partner met een zwak ontwikkelde 'ethic of care' - een combinatie die inderdaad onder vrouwen veel vaker zal voorkomen dan onder mannen.

Een tweede belangrijke vraag voor verder onderzoek heeft betrekking op de verbinding tussen progressieve politiek en het problematiseren van het moderne vertrouwen in wetenschap en technologie. Er zijn namelijk aanwijzingen dat deze relatie gedurende een lange historische periode precies omgekeerd is geweest. Toen het vertrouwen in wetenschap

en technologie gedurende het tijdvak van de (vooral Franse) Verlichting in een stroomversnelling raakte, overheerste het idee dat deze zaken zouden bijdragen aan de totstandkoming van een rechtvaardiger samenleving met meer vrijheid (Manuel 1965). Hoewel dit idee vandaag de dag niet is verdwenen, is het binnen de wetenschap zelf wel steeds meer omstreden geraakt. Invloedrijke auteurs als Toulmin (1990) en Bauman (1987; 1989) benadrukken vandaag de dag dat het moderne vertrouwen in wetenschap en technologie individuele vrijheid en aanvaarding van culturele verschillen juist in aanzienlijke mate hebben belemmerd. Waar het gaat om processen van onttovering en weerstanden daartegen is daarom zeker ook de vraag van belang of en waarom in de loop der tijd progressieve politiek en vertrouwen in wetenschap en technologie steeds vaker als onverenigbaar zijn beschouwd.

Noten

1. Het enige bij de operationalisering van '(post)materialisme' gebruikte politieke doel dat weinig of niets zegt over (het ontbreken van) moreel relativisme - 'de koopkracht beschermen' - zal immers bij uitstek negatief samenhangen met de financiële offerbereidheid. Australisch onderzoek van Tranter (1996) maakt duidelijk dat wel een betrekkelijk sterke relatie bestaat tussen postmaterialisme en 'groene' vormen van politieke participatie, maar niet tussen postmaterialisme en bezorgdheid over het milieu. Zonder controle voor politieke participatie kan eerstgenoemde relatie dus niet worden geïnterpreteerd in termen van de laatste.
2. Het eerste van de daar genoemde negen items is hier achterwege gelaten (vergelijk Houtman 2000: 72-74).
3. De zes items voor seksuele permissiviteit met tussen haakjes achtereenvolgens het percentage (zeer) mee eens en de factorlading luiden: 'Er wordt te veel seks op de televisie getoond' (45.8; -0.76), 'Je behoort alleen seksueel contact te hebben met een vaste partner' (64.6; -0.73), 'Mensen mogen seksuele fantasieën hebben over mensen in hun omgeving' (63.9; 0.62), 'Er wordt veel te vrij en open over seks geschreven en gesproken' (22.1; -0.76), 'Vrijen hoor je met z'n tweeën te doen' (69.3; -0.71) en 'Mensen mogen elkaar in het openbaar hartstochtelijk zoenen' (55.2; 0.48).
4. Schaalscores voor libertarisme en seksuele permissiviteit zijn toegekend aan alle respondenten die op elk van beide schalen hoogstens op twee items 'weet niet' antwoordden. Een tweede orde factoranalyse levert hoge factorladingen op voor libertarisme (0.80), seksuele permissiviteit (0.64) en postmaterialisme (0.71).
5. Zes van de gebruikte items zijn overgenomen uit de dissertatie van De Meere (1996: 72; vergelijk zijn bijdrage aan dit nummer). Met tussen haakjes het percentage (zeer) mee eens en de factorlading gaat het om: 'Wetenschap en technologie maken ons leven alleen maar

gemakkelijker' (59.9; 0.69), 'Met behulp van technologische ontwikkelingen kunnen we toekomstige problemen aan' (61.9; 0.75), 'Wetenschappers verdienen een grote maatschappelijke waardering' (56.2; 0.60), 'Hoe verder de natuurwetenschappen komen des te minder ongelukken er in technische installaties plaats zullen vinden' (39.0; 0.73), 'Risico's verbonden aan nieuwe technologie moeten worden gezien als tijdelijke problemen, die later opgelost zullen worden' (43.7; 0.64), 'Door nauwgezet wetenschappelijk onderzoek kunnen ongelukken in technische installaties worden uitgebannen' (56.5; 0.66). Hieraan is een zevende item toegevoegd: 'Wetenschap en technologie zullen uiteindelijk de wereld meer kwaad dan goed doen' (14.6; 0.59).

6. De zes gebruikte items, met tussen haakjes het percentage (zeer) mee eens en de factorlading, luiden: 'Het is veel slechter gesteld met het milieu dan veel mensen beseffen' (57.1; 0.82), 'Het gebeurt steeds vaker dat mensen zo'n schade aan de natuur aanrichten, dat zij zich niet meer kan herstellen' (64.5; 0.76), 'Het is sterk overdreven om te zeggen dat het rampzalig slecht gaat met het milieu' (37.9; 0.68), 'Als de industrie zoveel schadelijke stoffen blijft uitstoten, dan zal dat zeer ernstige gevolgen krijgen' (76.9; 0.65), 'Economische groei is belangrijker dan het beschermen van het milieu' (7.3; 0.64), 'Het is niet erg om de natuurlijke omgeving aan te passen aan de mens' (21.7; 0.57).

7. De zes items met de bijbehorende percentages (zeer) mee eens en factorladingen zijn: 'Je kunt het vandaag de dag niet meer maken om een echte bontjas te dragen' (71.3; 0.61), 'Het is belachelijk om te protesteren tegen het testen van medicijnen op proefdieren' (29.7; 0.54), 'De overheid moet meer maatregelen nemen om de leefomstandigheden van dieren in de bio-industrie te verbeteren' (79.5; 0.67), 'Ik zou nooit een stierengevecht willen bijwonen' (79.3; 0.63), 'Het is schandalig dat er proefdieren worden gebruikt om cosmetica als tandpasta en parfum te testen' (74.7; 0.71), 'Er zijn zoveel belangrijke problemen op de wereld, dat je je niet zo druk moet maken over de rechten van dieren' (9.9; 0.68).

8. Schaalscores zijn toegekend aan alle respondenten die op elk van de drie schalen op ten hoogste twee items 'weet niet' antwoordden. In een tweede orde factoranalyse laadt het vertrouwen in wetenschap en technologie 0.50, het vertrouwen in het incasseringsvermogen van het milieu 0.83 en het aanvaarden van dierenrechten 0.77.

9. Het zesde door Houtman voor de meting van economische progressiviteit gebruikte item, 'Tegenwoordig hoeven arbeiders niet meer te strijden voor een gelijkwaardige positie in de samenleving', is hier achterwege gelaten (vergelijk Houtman 2000: 34-35).

10. Voor wat betreft het opleidingsniveau zijn zeven categorieën onderscheiden: 1) geen/speciaal basisonderwijs (4.2%), 2) basisschool (16.3%), 3) lager beroepsonderwijs (14.2%), 4) middelbaar beroepsonderwijs (20.3%), 5) HAVO/VWO/HBS (12.0%), 6) hoger beroepsonderwijs (20.8%) en 7) wetenschappelijk onderwijs (12.2%)

11. De affiniteit met 'new age' is vastgesteld met een schaal die bestaat uit vijf Likert-items en vijf vragen naar de mate waarin men zich heeft beziggehouden met 'new age' en verwante praktijken. De Likert-items zijn in licht gewijzigde vorm overgenomen van Gussenhoven en Van den Maagdenberg (1998) en de resterende vragen van Becker et al. (1997) en Bernts en Van der Hoeven (1998). Met tussen haakjes respectievelijk het percentage '(zeer) mee eens' c.q. 'vrij/heel intensief mee beziggehouden' en de factorladingen gaat het om: 'Je karakter wordt sterk bepaald door sterren en planeten' (13.1; 0.62), 'Je ziel gaat na je dood over in een ander mens of dier' (9.7; 0.59), 'Je kunt met de lijnen in je hand je toekomst in grote mate

voorspellen', 'Je moet zelf zoeken in verschillende godsdiensten om je eigen godsdienst te maken' (26.7; 0.46), 'Het enige ware geloof bestaat niet, maar er zijn wel waarheden die men terugvindt in alle godsdiensten van de wereld' (72.5; 0.41), reïncarnatie (19.6; 0.75), astrologie (22.0; 0.74), new age (10.5; 0.60), yoga (19.2; 0.55) en oosterse godsdiensten (24.6; 0.54).

Literatuur

- Abramson, P.R., & Inglehart, R. (1994). Education, Security, and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's 'Postmaterialism and the Economic Condition'. *American Journal of Political Science*, 38, 797-814.
- Abramson, P.R., & Inglehart, R. (1995). *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Alexander, J.C., & Smith, P. (1996). Social Science and Salvation: Risk Society as Mythical Discourse. *Zeitschrift für Soziologie*, 25, 251-262.
- Aupers, S., & Van Otterloo, A. (2000). *New Age: Een godsdiensthistorische en sociologische beschouwing*. Kampen: Kok.
- Barke, R.P., Jenkins-Smith, H., & Slovic, P. (1997). Risk Perceptions of Men and Women Scientists. *Social Science Quarterly*, 78, 167-176.
- Bauman, Z. (1987). *Legislators and Interpreters: On Modernity, Post-Modernity, and Intellectuals*. Oxford: Polity Press.
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londen: Sage.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Becker, J.W., Hart, J. de, & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, G. van den. (1986). *Homals voor beginners*. Leiden: Department of Data Theory.
- Berger, P.L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociology of Religion*. New York: Doubleday.
- Bernts, T., & Van der Hoeven, H. (1998). Tussen Rooms en Redfield: De belangstelling voor traditionele en alternatieve religie. *Sociale Wetenschappen*, 41, 57-69.
- Black, A.W. (1997). Religion and Environmentally Protective Behavior in Australia. *Social Compass*, 44, 401-412.
- Blocker, T.J., & Eckberg, D.L. (1989). Environmental Issues as Women's Issues: General Concerns and Local Hazards. *Social Science Quarterly*, 70, 586-593.
- Blocker, T.J., & Eckberg, D.L. (1997). Gender and Environmentalism: Results from the 1993 General Social Survey. *Social Science Quarterly*, 78, 841-858.
- Brechin, S.R., & Kempton, W. (1994). Global Environmentalism: A Challenge to the Postmaterialism Thesis? *Social Science Quarterly*, 75, 245-269.
- Brechin, S.R., & Kempton, W. (1997). Beyond Postmaterialist Values: National versus Individual Explanations of Global Environmentalism. *Social Science Quarterly*, 78, 16-20.
- Cohen, N. (1997). The Politics of Environmental Risk: Perceptions of Risk Assessment in the State Legislatures. *The Policy Studies Journal*, 25, 470-484.
- Davis, N.J., & Robinson, R.V. (1996). Are the Rumors of War Exaggerated? Religious Orthodoxy and Moral Progressivism in America. *American Journal of Sociology*, 102, 756-787.
- Dekker, P., Ester, P., & Nas, M. (1997). Religion, Culture and Environmental Concern: An Empirical Cross-National Analysis. *Social Compass*, 44, 443-458.
- Duch, R.M., & Taylor, M.A. (1993). Postmaterialism and the Economic Condition. *American Journal of Political Science*, 38, 747-779.
- Duch, R.M., & Taylor, M.A. (1994). A Reply to Abramson and Inglehart's 'Education, Security, and Postmaterialism'. *American Journal of Political Science*, 38, 815-824.
- Dunlap, R.E., & Mertig, A.G. (1996). Global Environmental Concern: A Challenge to the Post-materialism Thesis. In P. Ester & W. Schluchter (Eds.), *Social Dimensions of*

- Contemporary Environmental Issues: International Perspectives* (pp. 133-164). Tilburg: Tilburg University Press.
- Dunlap, R.E., & Mertig, A.G. (1997). Global Environmental Concern: An Anomaly for Postmaterialism. *Social Science Quarterly*, 78, 24-29.
- Dunlap, R.E., & Scarce, R. (1991). Environmental Problems and Protection. *Public Opinion Quarterly*, 55, 651-672.
- Eckberg, D.L., & Blocker, T.J. (1996). Christianity, Environmentalism, and The Theoretical Problem of Fundamentalism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 343-355.
- Elchardus, M. (1991). *Soepel, flexibel en ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB Press.
- Ester, P., & Seuren, B. (1992). Religious Beliefs and Environmental Attitudes: An Empirical Test of the Lynn White Hypothesis in Fourteen Nations. *Social Wetenschappen*, 35, 20-39.
- Evans, G., Heath, A., & Lalljee, M. (1996). Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate. *British Journal of Sociology*, 47, 93-112.
- Flanagan, S.C. (1979). Value Change and Partisan Change in Japan: The Silent Revolution Revisited. *Comparative Politics*, 11, 253-278.
- Flanagan, S.C. (1982). Changing Values in Advanced Industrial Societies: Inglehart's Silent Revolution from the Perspective of Japanese Findings. *Comparative Political Studies*, 14, 403-44.
- Flanagan, S.C. (1987). Value Change in Industrial Societies: Reply to Inglehart. *American Political Science Review*, 81, 1303-1319.
- Gifi, A. (1981). *Nonlinear Multivariate Analysis*. Leiden: Department of Data Theory.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Graaf, N.D. de, & De Graaf, P.M. (1988). Family Background, Postmaterialism and Life Style. *Netherlands Journal of Sociology*, 24, 50-64.
- Grotenhuis, M. te (1998). *Ontkerkelijking: Oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.
- Gussenhoven, J., & Van den Maagdenberg, V. (1998). *Individualisme en new age: Een onderzoek*. Werkstuk Sociologie, Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Hamilton, M., Waddington, P.A.J., Gregory, S., & Walker, A. (1995). Eat, Drink and Be Saved: The Spiritual Significance of Alternative Diets. *Social Compass*, 42, 492-511.
- Hornig, S. (1992). Gender Differences in Responses to News About Science and Technology. *Science, Technology, and Human Values*, 17, 532-542.
- Houtman, D. (1998a). Cultuur, industrialisme en moderniteit: Maatschappelijke achtergronden van weerstanden tegen rationalisering. *Sociale Wetenschappen*, 41, 49-69.
- Houtman, D. (1998b). Melvin Kohn, Ronald Inglehart en de verklaring van cultureel conservatisme: Een empirisch-theoretische kritiek. *Mens en Maatschappij*, 73, 259-276.
- Houtman, D. (2000). *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Houtman, D., Braster, J.F.A., Busschots, M., & Del Mar del Pozo-Andres, M. (1999). Welvaart, moderniteit en cultureel conservatisme in internationaal vergelijkend perspectief. *Sociologische Gids*, 46, 24-50.
- Iannaccone, L., Stark, R., & Finke, R. (1998). Rationality and the Religious Mind. *Economic Inquiry*, 36, 373-389.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Inglehart, R. (1995). Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies. *Political Science and Politics*, 28, 57-72.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lafferty, W.M. (1976). Basic Needs and Political Values: Some Perspectives from Norway on Europe's 'Silent Revolution'. *Acta Sociologica*, 19, 117-136.
- Manuel, F.E. (1965). *The Prophets of Paris: Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, and Comte*. New York: Harper & Row.
- Marks, G.N. (1995). The Formation of Materialist and Postmaterialist Values (ongepubliceerd paper).
- Meere, F. de. (1996). *U kunt gerust gaan slapen...: Denkbeelden over technologie, risico's en samenleving*. Delft: Eburon.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered (1970-1985)*. Assen: Van Gorcum.
- Mohai, P., & Twright, B.W. (1987). Age and Environmentalism: An Elaboration of the Buttel model using national survey evidence. *Social Science Quarterly*, 68, 798-815.
- Olson, D.V.A., & Carroll, J.W. (1992). Religiously Based Politics: Religious Elites and the Public. *Social Forces*, 70, 765-786.
- Peters, J. (1993). *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig: Sociologie als contemporaine geschiedschrijving*. Nijmegen: ITS.
- Rosa, E.A., & Dunlap, R.E. (1994). Nuclear Power: Three Decades of Public Opinion. *Public Opinion Quarterly*, 58, 295-325.
- Toulmin, S. (1990). *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tranter, B. (1996). The Social Bases of Environmentalism in Australia. *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 32, 61-85.
- Verweij, J. (1998). *Secularisering tussen feit en fictie: Een internationaal vergelijkend onderzoek naar determinanten van religieuze betrokkenheid*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Weber, M. (1948). Science as a Vocation. In H.H. Gerth & C.W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge.
- White, L., Jr (1967). The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *Science*, 155, 1203-1207.
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolkomir, M., Futreal, M., Woodrum, E., & Hoban, T. (1997). Substantive Religious Belief and Environmentalism. *Social Science Quarterly*, 78, 96-108.
- Woodrum, E. (1988a). Determinants of Moral Attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27, 553-573.
- Woodrum, E. (1988b). Moral Conservatism and the 1984 Presidential Election. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27, 192-210.
- Zijderveld, A.C. (1974). *De relativiteit van kennis en werkelijkheid: Inleiding tot de kennissociologie*. Meppel: Boom.

Tabel 1. Secularisme, moreel relativisme en instrumenteel rationalisme naar leeftijd (percentages secularisme en postmaterialisme; verder gemiddelde schaalscores).

Leeftijd	Secularisme ¹	% postmaterialisten -/-% materialisten	Libertarisme	Seksuele permissiviteit	Moreel relativisme	Vertrouwen in technologie	Vertrouwen in milieu	Afwijzing dierenrechten	Instrumenteel rationalisme
<30	55	16	3.4	3.3	56	3.5	2.3	1.9	41
30-39	44	21	3.4	3.2	54	3.4	2.3	1.9	39
40-49	40	23	3.3	3.1	52	3.5	2.4	2.0	41
50-59	34	19	3.2	2.9	48	3.6	2.5	2.0	43
>59	31	14	2.9	2.5	40	3.7	2.6	2.1	46
Totaal	40	19	3.2	3.0	49	3.5	2.4	2.0	42
N	1848	1806	1801	1839	1759	1742	1808	1836	1719
η	0.16***	0.07**	0.26***	0.36***	0.30***	0.18***	0.19***	0.10**	0.20***
r^2	-0.15***	-0.05*	-0.25***	-0.34***	-0.28***	0.16***	0.17***	0.07**	0.18***

1 Vastgesteld met een vraag naar de uitspraak die de eigen overtuiging het dichtst benadert: 1) 'Er is een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt' (geen secularisme), 2) 'Er moet iets zijn als een hogere macht die het leven beheerst' (geen secularisme), 3) 'Ik weet niet of er een God of hogere macht bestaat' (secularisme) en 4) 'Er bestaat geen God of hogere macht' (secularisme).

2 Eenzijdige toetsing met paarsgewijze verwijdering van ontbrekende waarden.

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Tabel 2. Instrumenteel rationalisme verklaard (regressie-analyse; β 's).

Onafhankelijke variabelen	r^1	(1)	(2)	(3)
Leeftijd	0.18***	0.16***	-	0.17***
Opleidingsniveau	0.03	0.03	-	-0.00
Vrouw	-0.24***	-0.23***	-	-0.22***
Niet-religieus (referentiecategorie)	0.02	-	-	-
New age (1=ja)	-0.13***	-0.09**	-	-0.07**
Christelijk (1=ja)	0.07**	0.02	-	-0.01
Christelijk-new age (1=ja)	-0.01	-0.01	-	-0.02
Moreel relativisme	-0.16***	-	-0.15***	-0.11***
Economische progressiviteit	-0.27***	-	-0.26***	-0.26***
N		1683	1657	1623
R ² (in %)		9.9	9.4	18.3

1 Tweezijdige toetsing en paarsgewijze verwijdering van ontbrekende waarden

- Niet opgenomen in regressievergelijking

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Tabel 3. Vier wereldbeelden naar partijpolitieke voorkeur (in %; N=1492).

Wereldbeeld	CDA	D66	PVDA	VVD	Groen Links	SP	SGP/ GPV/RPF	Totaal
Relativistisch rationalistisch	19.7	26.3	22.5	29.6	13.2	21.5	0.0	20.8
Relativistisch non-rationalistisch	11.6	40.6	34.0	17.1	59.8	36.9	17.1	28.9
Non-relativistisch rationalistisch	42.6	15.0	21.7	38.0	11.5	18.5	38.6	28.2
Non-relativistisch non-rationalistisch	26.1	18.1	21.7	15.3	15.5	23.1	44.3	22.1
Totaal (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Relativisme ¹	-0.8	0.7	0.3	-0.1	1.0	0.3	-1.6	0.0
Rationalisme ²	0.5	-0.4	-0.2	0.7	-1.1	-0.4	-0.5	0.0

1. Relativisme-index= \ln (% relativistisch / % non-relativistisch)

2. Rationalisme-index= \ln (% rationalistisch / % non-rationalistisch)

Cramers V=0.24 (p<0.001)